

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ УКРАЇНИ

Володимир Окіпнюк
(Київ)

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФІНАНСУВАННЯ ОРГАНІВ ГПУ УСРР У 20-ті рр.

В умовах економічної кризи, що охопила сьогодні нашу державу, стабільне фінансування державних органів перетворилось в надзвичайно важливу проблему загальнонаціонального значення. Особливе місце в системі державних органів займають силові структури, зокрема органи безпеки. Визначення правових засад і гарантій їх фінансового та матеріально-технічного забезпечення в цих складних умовах є запорукою збереження суверенітету, незалежності і територіальної цілісності України, ефективної боротьби зі злочинністю. Для плідного розв'язання даної проблеми необхідно використовувати історичний досвід. Певний інтерес тут може становити історія формування та розвитку правових засад фінансування органів Державного політичного управління (далі, за російською аббревіатурою, — ГПУ) УСРР впродовж 20-х — початку 30-х рр.

В період існування Всеукраїнської надзвичайної комісії (1918–1922 рр.) органи державної безпеки України перебували на повному державному забезпеченні, безкоштовно користувались комунальними та іншими видами послуг, могли застосовувати реквізиції та конфіскації матеріальних і фінансових ресурсів для власних потреб. Із запровадженням непу більшість державних установ перейшла на самоопкупність, для ГПУ був встановлений твердий бюджет.

Однак він повною мірою не задовольняв потреби органів ГПУ. Крім того, кредити, що видавались, не відповідали реальним цифрам бюджету. Наприклад, ГПУ УСРР за червень-вересень 1922 р. отримало на секретні витрати в середньому 9–16% коштів від загальнопередбаченої бюджетом суми. На загальні господарські потреби ГПУ було виділено лише

39% від суми, встановленої Міжвідомчою бюджетною комісією при Народному комісаріаті фінансів (далі — НКФ) УСРР¹.

Ще гіршою була ситуація в місцевих органах ГПУ. Так, в Одеському губернському відділі ГПУ секретна робота фінансувалась всього на 60–65%, при цьому 30% цієї суми кожного місяця покривались за рахунок місцевих ресурсів². Кошторис Полтавського губвідділу ГПУ не задовольняв і 10% від дійсних потреб відділу, що призвело до значної заборгованості даного органу. Тому начальник губвідділу, звертаючись в липні 1922 р. з доповідною запискою до голови Полтавського губвиконкому, пропонував створити при губвиконкомі спеціальний секретний фонд для вирішення всіх фінансово-матеріальних проблем місцевого політвідділу³.

Централізоване фінансування ГПУ в цей період було практично паралізоване і органи ГПУ існували виключно на ті кошти, що виділялись місцевою владою. Можна навести багато прикладів такого стану речей. Зокрема, 11 серпня 1922 р. Президія Волинського губвиконкому надала губвідділу ГПУ 5 млрд крб. для боротьби з бандитизмом. 11 вересня 1923 р. Президія Одеського губвиконкому виділила губвідділу ГПУ 100 тис. крб. для виплати зарплати співробітникам і т.д.⁴ Така практика переросла в систему і тому ГПУ в вересні 1922 р. навіть звернулось до НКВД з проханням регулярно надсилати виписки з постанов губвиконкомів щодо асигнування органів ГПУ з місцевих бюджетів⁵.

Катастрофічне фінансове становище органів ГПУ негативно вплинуло на рівень матеріального, продовольчого та речового забезпечення його співробітників. За даними начальника фінансово-кошторисного відділу ГПУ УСРР, до 1 вересня 1923 р. оклад співробітників ГПУ був у 3–4 рази нижчий, ніж в інших бюджетних установах⁶. Продовольчий пайок і речове забезпечення, що мали б компенсувати недостатність грошової частини заробітної плати, видавались нерегулярно і не в повному обсязі.

Голова ГПУ УСРР В.М.Манцев у листі на ім'я голови ГПУ РСФРР Ф.Е.Дзержинського, датованому 5 липня 1922 р., констатував вкрай важке матеріальне становище співробітників ГПУ в Україні і вказував, що постало навіть питання чи існувати взагалі органам ГПУ. До такої ж думки схилявся і секретар Миколаївського губкому КП(б)У. Виступаючи з доповіддю на засіданні Оргбюро ЦК РКП(б) 25 вересня 1922 р., він вважав, що фінансова криза може привести до зникнення губернських політвідділів, оскільки вони, через брак коштів і масовий відтік кваліфікованих співробітників, знаходяться нині в жалюгідному стані⁷.

В таких умовах ГПУ зіткнулось, по-перше, з масовими намаганнями співробітників залишити органи державної безпеки, перейти на роботу в інші установи, що паралізувало діяльність окремих підрозділів. Мотиви таких вчинків носили, як правило, матеріальний характер. Наприклад, в

серпні 1922 р. співробітником III відділу Секретно-оперативної частини ГПУ УСРР Васильєвою М.Г. був поданий рапорт про звільнення з посади внаслідок неможливості через низький заробіток, що не складає навіть прожиткового мінімуму, утримувати власну дитину⁸. І такі випадки не були поодинокими. Загальна кількість офіційних і таємних співробітників ГПУ УСРР продовжувала стрімко зменшуватись і склала на початок 1923 р. 16 тис. осіб.

По-друге, широкого розповсюдження в системі ГПУ набули правопорушення майнового характеру — розкрадання, хабарництво тощо. Слід підкреслити, що це стосувалось не тільки штатних співробітників ГПУ, але і значного контингенту агентури. Саме тому, звертаючись у квітні 1922 р. до Політбюро ЦК РКП(б), заступник голови ГПУ РСФРР Й.С. Уншлихт наполягав на тому, що єдиною гарантією нормальної роботи цієї категорії співробітників, а відтак і органів ГПУ в цілому, може бути регулярна і своєчасна оплата їх праці⁹.

Отже, різка зміна основ матеріально-фінансового забезпечення органів ГПУ в умовах реформування державного апарату негативно вплинула на їх стан і діяльність. Розпочались пошуки ефективних заходів для покращання ситуації. Ці заходи концентрувались у кількох напрямках.

По-перше, запроваджувалось комплексне фінансування органів ГПУ УСРР за рахунок різноманітних джерел. 9 червня 1922 р. на засіданні Малої Ради Народних Комісарів (далі — РНК) УСРР був затверджений проект положення про взаємовідносини між ГПУ УСРР та ГПУ РСФРР. Останнє мало виділяти для ГПУ УСРР мінімум 20% всіх ресурсів, що відпускалися державою для загальносоюзних потреб¹⁰. Але за кошторисними асигнуваннями від ГПУ РСФРР протягом 1922 р. в УСРР поступила лише незначна частина коштів. Тому фінансування органів ГПУ УСРР відбувалось в основному з фондів інших центральних державних установ УСРР та з місцевого бюджету.

В 1922 р. був створений секретний фонд під головуванням М.В. Фрунзе, куди відраховувались кошти господарських наркоматів УСРР¹¹. Широко практикувалась в цей період система безпроцентного кредитування, або навіть безоплатної передачі грошей органам ГПУ УСРР. При цьому з коштів, що виділялися на потреби ГПУ УСРР, подібним шляхом фінансувались і заробітні плати офіційних співробітників ГПУ, і таємні витрати даного відомства.

19 червня 1923 р. на закритому засіданні РНК УСРР була затверджена постанова про зменшення числа проміжних інстанцій на проходження асигнувань по лінії ГПУ на спеціальні цілі. Постанова спрощувала процедуру отримання коштів, встановлюючи лише дві установи, через які обов'язково повинно було пройти прохання ГПУ — Бюджетну раду при Уповноваженому НКФ УСРР та Фінансовий комітет. Зазначимо, що

рішення останнього затверджувались РНК УСРР і могли бути оскаржені тільки в Політбюро ЦК КП(б)У¹².

Протягом 1923 р. за спрощеною схемою органам ГПУ було виділено: у червні на утримання санаторію ГПУ УСРР — 500 тис. крб.¹³, у серпні на боротьбу з бандитизмом — 100 тис. крб.¹⁴, у жовтні та грудні на особливі витрати — 540 тис. і 850 тис. крб.¹⁵ За даними фінансово-кошторисного відділу ГПУ УСРР, тільки за вересень 1923 р. органи ГПУ УСРР отримали за кошторисними кредитами з Москви 13 772 500 крб. (у радянських грошових знаках 1923 р.) і 28 704 179 крб. (в золотих карбованцях, так званих «червінцях»). В той же час позакошторисні кредити (з резервного фонду РНК УСРР, від наркоматів продовольства та зовнішньої торгівлі УСРР) склали 1 029 109 крб. (у радянських знаках) і 205 635 крб. (в золотих карбованцях). Кошторисний кредит з Москви на утримання військ ГПУ становив 60 304 813 крб. (у радянських знаках)¹⁶.

По-друге, апарат ГПУ став активно залучатись в ринкові відносини з метою отримання додаткових позакошторисних надходжень. У середині 1922 р. у структурі Адміністративно-організаційного управління ГПУ УСРР у складі загального відділу було утворено Управління підприємств ГПУ. Підприємства мали як торговельний, так і виробничий характер, підпорядковувались центральним або місцевим органам. Наприклад, безпосередньо Управлінню підприємств ГПУ УСРР підлягали вугільні шахти ГПУ, розташовані на станції Чистяково у Донбасі¹⁷. В 1923 р. при Київському губвідділі ГПУ почав діяти цвяхово-штампувальний завод, а друкарню губвідділу перевели на самоокупність¹⁸.

Слід підкреслити, що створення підконтрольних ГПУ підприємств, магазинів, розважальних закладів відбувалось не тільки в межах федерації радянських республік (згодом СРСР), а й закордоном. Прибуток, що отримувався від них, йшов на утримання офіційного і таємного штату ГПУ, а інколи частково привласнювався співробітниками ГПУ, що очолювали дані підприємства.

Наділення органів ГПУ комерційними функціями, широкий розвиток мережі їх відомчих підприємств вимагали чіткого правового врегулювання. ЦК КП(б)У постановою від 16 листопада 1923 р. запропонував питання про статус господарських підприємств ГПУ і їх взаємовідносини з господарськими органами УСРР оформити в законодавчому порядку. ГПУ УСРР мало надіслати всі матеріали з цього питання до Управління справами РНК УСРР для внесення на найближче засідання уряду¹⁹.

19 грудня 1923 р. постановою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (далі — ВУЦВК) і РНК УСРР було дозволено організувати при ГПУ УСРР господарське підприємство «Господарський комбінат при ГПУ УСРР» за системою автономних господарських одиниць, що діють на підставі постанови ВУЦВК від 2 липня 1923 р. «Про трести»²⁰.

2 січня 1924 р. Президія ВУЦВК внесла доповнення до постанови від 19 грудня 1923 р., визначивши, що ГПУ УСРР та його губвідділи можуть утворити або Господарський комбінат, або Акціонерне товариство при ГПУ УСРР з назвою «Господарський комбінат», діяльність якого б регулювалась нормами цивільного законодавства (ст.ст. 322–326 Цивільного кодексу УСРР 1922 р.).

У відповідності до цієї постанови, ГПУ УСРР через Наркомат внутрішньої торгівлі УСРР подало до Української економічної наради (далі — УЕН) проект статуту Акціонерного товариства «Госпромкомбінат», який був затверджений 6 лютого 1924 р. Засновниками Всеукраїнського Акціонерного товариства «Госпромкомбінат» мали стати ГПУ УСРР і всі його губернські відділи — Харківський, Київський, Донецький, Одеський, Подільський, Волинський, Полтавський, Чернігівський, Катеринославський.

Проте, 24 лютого 1924 р. постанова УЕН «Про затвердження статуту ВАТ «Госпромкомбінат» була опротестована Наркоматом юстиції (далі — НКЮ) УСРР, який акцентував увагу на тому, що акціонерне товариство — це особливий вид товариства. Його засновниками не можуть бути установи, що не мають повної праводієздатності в майнових відносинах. Виходячи з цього, ГПУ УСРР та його губвідділи також не можна було віднести до засновників акціонерного товариства.

По-перше, губвідділи ГПУ не були юридичними особами і знаходились в ієрархічному та економічному підпорядкуванні центрального апарату ГПУ. По-друге, все майно створюваного акціонерного товариства надходило від одного засновника — центрального апарату ГПУ, так як майно, що перебувало в розпорядженні та користуванні губвідділів ГПУ (виробничі та транспортно-комерційні підприємства) підлягало вищому контролю з боку центрального апарату ГПУ. По-третє, ні ГПУ, ні губвідділи не мали самостійних фінансових джерел, крім тих, які відпускались з держбюджету та витрачались у відповідності з кошторисом, затвердженим РНК. До того ж, виробничі та транспортні підприємства не належали ГПУ на правах власності, а відносились до числа державних підприємств, наданих ГПУ у користування. Таким чином, НКЮ УСРР вважав неможливим організацію акціонерного товариства при ГПУ УСРР і наполягав на відміні постанови УЕН²¹.

Конфлікт затягнувся майже на півроку. 22 квітня 1924 р. відбулось засідання Малої Президії ВУЦВК, на якому НКЮ доручили остаточно погодити з ГПУ питання про права останнього щодо керівництва підприємствами, які надані йому в експлуатацію. НКЮ в листі до ВУЦВК і ГПУ знову підтвердив неможливість створення при ГПУ УСРР акціонерного товариства, оскільки це суперечило цивільному законодавству. НКЮ запропонував єдино можливу форму господарського об'єднання для ГПУ — комбінат за типом трестів.

При утворенні такого комбінату промислові та торгові підприємства і будівлі разом з машинами, устаткуванням, інструментами, живим і мертвим інвентарем, що належали ГПУ і його губвідділам, склали б основну частину статутного капіталу, а речі, перераховані у ч. 2 ст. 16 Положення про трести, — оборотний капітал об'єднання. Всі питання організації, діяльності, звітності, відповідальності за борги об'єднання розв'язувались би в рамках діючого законодавства, зокрема, на підставі ст. 17 положення «Про трести».

ГПУ УСРР потрібно було розробити і представити на затвердження проект Господарського комбінату або тресту на основі положення «Про трести» від 2 липня 1923 р. із зазначенням майна, яке складе основний та оборотний капітал²². Чи були представлені ГПУ УСРР відповідні документи, автору встановити не вдалось, але у березні 1928 р. секретар Економічного управління ГПУ УСРР повідомив, що Господарського комбінату при ГПУ УСРР не існує²³.

У другій половині 20-х рр. підсобні підприємства продовжували існувати, але, внаслідок покращення фінансового становища ГПУ УСРР, їх мережа була значно скорочена. В резолюції з фінансового питання, що була затверджена з'їздом начальників органів ГПУ УСРР (1–6 червня 1925 р.), передбачалось ліквідувати всі нерентабельні підсобні підприємства, тимчасово залишивши тільки ті, які економічно виправдовують своє існування²⁴.

Після створення Об'єднаного державного політичного управління (далі — ОГПУ) СРСР республіканське ГПУ перейшло виключно на централізоване союзне фінансування. Положення про ОГПУ СРСР та його органи, прийняте Центральним виконавчим комітетом (далі — ЦВК) СРСР 15 листопада 1923 р., і положення про ГПУ УСРР, затверджене ВУЦВК і РНК УСРР 13 серпня 1924 р., визначили принципово нові правові засади матеріально-фінансового забезпечення органів ГПУ УСРР та його місцевих органів. Кошторис ГПУ УСРР окремо містив кошториси Особливих відділів Українського військового округу та транспортного відділу Південного округу шляхів сполучення. Після погодження з РНК УСРР він входив до кошторису ОГПУ СРСР, який затверджувався РНК СРСР і включався до бюджету СРСР²⁵.

Кредити з Москви на адресу ГПУ УСРР надходили через Бюджетне управління НКФ УСРР. Вони вносились до книги обліку кошторисних кредитів. Там вказувались параграф і стаття кредиту, дата і номер документу, на підставі якого він був отриманий, подальший обіг кредиту тощо. Кошторисні кредити з центру продовж 1923–1925 рр. надавалися ГПУ УСРР за 18 параграфами і більш ніж 30 статтями, що їх конкретизували: заробітна плата; господарські витрати та дрібний ремонт; поштово-телеграфні витрати; забезпечення їжею; транспортні витрати; державні споруди; спеціальні

витрати ОГПУ; витрати, що не підлягають розголошенню; грошове забезпечення військ; речове забезпечення; продовольство та фураж; загальне утримання та ремонт телефонно-телеграфного та спеціального майна; придбання коней; навчання військ; морські судна; соціальне страхування²⁶.

З переходом на централізоване фінансування кредитування місцевих органів ГПУ відбувалось спочатку тільки через центральний апарат ГПУ УСРР. Як правило, розрахунки ГПУ УСРР та його місцевих органів за послуги з відомствами проводились у безготівковому режимі за допомогою так званих асигновок, які мали сплачуватись Центральною касою НКФ УСРР або її місцевими філіями. Однак асигновки на тасмні та транспортні витрати й заробітну плату ГПУ вимагало сплачувати виключно готівкою.

Поступово еволюціонувала і система централізованого фінансування органів ГПУ УСРР. З 1 червня 1925 р. безпосередньо з центра почали фінансуватись окружні відділи, особливі відділи та військові частини ГПУ УСРР²⁷.

Перехід на централізоване фінансування не означав однак, що органи ГПУ повністю відмовились від місцевих позакошторисних коштів. ГПУ УСРР неодноразово зверталось до уряду з проханням про надання дотацій на різноманітні цілі. Так, у листопаді 1924 р. воно направило до РНК УСРР кошторис витрат на спеціальні заходи по боротьбі з бандитизмом на термін до 1 січня 1925 р. у розмірі 24 тис. крб. Але РНК УСРР затвердив кредит лише на 16 тис. крб.²⁸

У серпні 1924 р. НКФ УСРР взагалі відмовився задовольнити потреби ГПУ УСРР в 11360 крб. на українізацію апарату, мотивуючи своє рішення тим, що ГПУ УСРР є союзним наркоматом, а гроші центром були виділені для цієї мети тільки на об'єднані та необ'єднані відомства. РНК УСРР запропонувало ГПУ УСРР, як вихід з ситуації, підготувати погоджений з НКФ УСРР проект доповідної записки до союзного центру. 22 вересня 1924 р. РНК УСРР через постійного представника УСРР при уряді СРСР відправила цю записку до РНК СРСР²⁹. У червні 1925 р. кошти на українізацію були виділені.

Керівництво ОГПУ СРСР само виступило ініціатором видання цілої низки загальносоюзних нормативно-правових актів щодо віднесення окремих витрат органів ГПУ на рахунок місцевих бюджетів. Наказом ГПУ УСРР № 810 від 17 вересня 1923 р. була оголошена постанова РНК СРСР від 13 серпня 1923 р. «Про порядок покриття витрат на розквартирування частин, установ і закладів військ ДПУ». З місцевих бюджетів мали фінансуватись надання приміщень та комунальні послуги (освітлення, опалення, водопостачання, асенізація, дрібний поточний ремонт і прибирання приміщень та прилеглої території) територіальних, прикордонних (сухопутних і морських) і конвойних військ ОГПУ³⁰.

13 червня 1924 р. постановою ЦВК і РНК СРСР (на доповнення ст. 24 Тимчасового положення про місцеві фінанси) ця система оплати була поширена на всі місцеві органи ОГПУ, в тому числі і на територіальні³¹. Норми даних постанов активно використовувались в основному військовими частинами ОГПУ, розташованими на території УСРР. Останні часто звертались до місцевої влади з проханнями про полегдження казарм, службових і господарських приміщень тощо. Одночасно з клопотанням подавались орієнтовані заявки на дрібний поточний ремонт і приблизна оцінка вартості робіт. Однак місцеві органи влади, посиляючись на різні причини, відмовляли у наданні коштів і переадресовували ці клопотання через центральні українські установи до союзного центру.

Так, на весні 1925 р. через відсутність коштів у бюджеті Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки (далі — АМСРР) не отримав грошей на ремонт казарм Молдавський прикордонний загін військ ОГПУ. Тільки після звернення РНК УСРР до РНК СРСР, за рішенням Ради праці і оборони СРСР від 23 вересня 1925 р., була виділена цільова дотація з резервного фонду союзного уряду³². А у березні 1927 р. було відмовлено в асигнуванні коштів на комунальні послуги 2-го взводу 4-го Українського Червонопрапорного полку військ ОГПУ, що розташовувався на станції Бірзула, у зв'язку з тим, що кошторис взводу надіслали до НКФ АМСРР вже після затвердження бюджету АМСРР³³.

Таким чином, у 1922–1923 рр., до утворення ОГПУ СРСР, органи ГПУ УСРР не мали стабільного централізованого фінансування. Основними джерелами їх утримання були місцеві бюджети, резервний фонд РНК УСРР, кошти різноманітних фондів, які створювалися центральними державними установами УСРР і т.д. Важливу роль у фінансовому забезпеченні органів ГПУ УСРР відіграла також система підсобних виробничих і комерційних підприємств, об'єднаних наприкінці 1923 р. в господарський комбінат при ГПУ УСРР.

У 1923–1924 рр. відбувся перехід на загальносоюзне фінансування. Гроші надходили на адресу ГПУ УСРР і розподілялись між підпорядкованими органами згідно затвердженого кошторису. З середини 1925 р. безпосередньо з союзного центру постачались і місцеві органи ГПУ. Однак перехід на централізоване фінансування не означав повної відмови від можливості отримання коштів з місцевих бюджетів. Ряд загальносоюзних актів законодавчо закріпив це. А наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. держава, за рахунок примусового вилучення коштів у населення (зокрема, під час проведення масової колективізації селянських господарств), змогла вирішити всі проблеми фінансування діяльності органів ГПУ в цілому і матеріального забезпечення їх співробітників зокрема.

Примітки

- ¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1757. — Арк. 1–3.
- ² Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВС України). — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 742. — Арк. 39–41.
- ³ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Колекція друкованих видань (далі — КДВ). — Спр. 447. — Т. 4. — Арк. 363–365.
- ⁴ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 948. — Арк. 41; Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 742. — Арк. 38.
- ⁵ Там само. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 948. — Арк. 39.
- ⁶ Там само. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 742. — Арк. 36.
- ⁷ ДА СБУ. — КДВ. — Спр. 448. — Т. 5. — Арк. 203.
- ⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1407. — Арк. 172.
- ⁹ Вестник Архива Президента РФ. — 1995. — № 6. — С. 155.
- ¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 392. — Арк. 427–428.
- ¹¹ ДА СБУ. — КДВ. — Спр. 254. — С. 35.
- ¹² ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 942. — Арк. 161, 162, 241.
- ¹³ Там само. — Арк. 164.
- ¹⁴ Там само. — Арк. 210.
- ¹⁵ Там само. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 923. — Арк. 25, 36.
- ¹⁶ Там само. — Арк. 4–6.
- ¹⁷ Там само. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 923. — Арк. 25, 36.
- ¹⁸ ДА СБУ. — КДВ. — Спр. 193. — С. 9.
- ¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 742. — Арк. 57.
- ²⁰ Там само. — Ф. 8. — Оп. 16. — Спр. 9. — Арк. 127.
- ²¹ Там само. — Ф. 8. — Оп. 2. — Спр. 1229. — Арк. 4, 7.
- ²² Там само. — Арк. 2, 5.
- ²³ Там само. — Ф. 8. — Оп. 16. — Спр. 9. — Арк. 127.
- ²⁴ Материалы съезда Начальников органов ГПУ УССР (1–6 июня 1925 г.). — Харьков, Б.г. — С. 45.
- ²⁵ Собрание Узаконений РСФСР. — 1924. — № 12. — Ст. 105; Зібрання Узаконень УСРР. — 1924. — № 20. — Ст. 181.
- ²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 3928–3930.
- ²⁷ Материалы съезда Начальников органов ГПУ УССР. — С. 45.
- ²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 3. — Спр. 648. — Арк. 1–4.
- ²⁹ Там само. — Спр. 646. — Арк. 2–3, 4–6, 8–12.
- ³⁰ Там само. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 1628. — Арк. 69 зв.–70.
- ³¹ Там само. — Ф. 2. — Оп. 4. — Спр. 1599. — Арк. 21.
- ³² Там само. — Арк. 2, 11.
- ³³ Там само. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 2506. — Арк. 10.